

*Слюсаревський М. М.
Кальницька Ю. С.*

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ПЕРШИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИ ТЕОРІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті представлено результати дослідження, що мало на меті з'ясувати характер репрезентації в сучасному науковому дискурсі інтелектуальних здобутків піонерів соціальної психології – В. Вундта, Г. Лебона, Г. Тарда. Проаналізовано англомовні літературні джерела монографічного і дидактичного плану, а також публікації в тематичних збірниках і науковій періодиці. Встановлено, що загалом доробок авторів перших соціально-психологічних теорій знаходить визнання в історіографії соціальної психології, проте це визнання має здебільшого суто ритуальний, фрагментарний і поверховий характер. Простежено тенденцію вихолощення історичного компонента в підручниках-«керівництвах» для студентів, унаслідок чого перші соціально-психологічні теорії дедалі більше виводяться з актуального наукового обігу. Показано, що праці піонерів соціальної психології вкрай рідко аналізуються у власному предметно-змістовому вимірі, і це є однією з головних причин маргіналізованості проблематики мас і великих груп у науковому дискурсі, якого дотримуються сучасні американські та західноєвропейські соціальні психологи.

Ключові слова: історіографія соціальної психології, перші соціально-психологічні теорії, В. Вундт, Г. Лебон, Г. Тард.

Проблема та мета дослідження. Повноцінний розвиток сучасної соціальної психології можливий лише за умови акумуляції, осмислення та узагальнення досвіду й інтелектуальних здобутків соціально-психологічної думки на всіх етапах її історичного

становлення. Недаремно ж В. Роменець писав, що дослідник “мусить надійно спиратися на значний матеріал багатомісячних пошуків і великих знахідок своїх попередників, використовуючи його як “архетип” істини, котрим прийнята історія людської культури” [1, с. 4].

Найголовніші здобутки соціальної психології, що склали її ідейний фундамент і мали більш-менш наукоподібне оформлення, містилися у перших соціально-психологічних теоріях рубежу XIX – XX століть. До таких теорій прийнято відносити передусім психологію народів (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт) і психологію мас (Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард). Рідше серед них називають хронологічно дещо пізнішу теорію інстинктів соціальної поведінки британсько-американського психолога В. Мак-Даугалла, ще рідше – теорію колективних уявлень Е. Дюркгайма, що пов’язано вочевидь з ідентифікацією останнього переважно як соціолога. Звісно, цей канонізований перелік є доволі умовним. З важкозрозумілих причин до нього не потрапляє, приміром, теорія психічної єдності людства видатного німецького етнолога Адольфа Бастіана або так звана формальна соціологія німецького філософа Георга Зіммеля, які теж цілковито можуть претендувати на місце в шерезі перших соціально-психологічних теорій [2, с. 75–76]. Та хоч як би там було, найбільш визнаними репрезентантами перших теорій, якими заявила про себе соціальна психологія, залишаються психологія народів і психологія мас, а їхні здобутки найбільш повно репрезентують, своєю чергою, ідеї В. Вундта, Г. Лебона і Г. Тарда.

Основний зміст цих ідей добре відомий, що звільняє нас від необхідності його докладного переказу. Значно цікавіше простежити історичну долю означених ідей.

Мета статті – з’ясувати характер репрезентації інтелектуальних здобутків піонерів соціальної психології в сучасному науковому дискурсі. Іншими словами, маємо відповісти на запитання, якою мірою і як саме відображає доробок згаданих авторів нинішня зарубіжна наукова література.

Результати дослідження. На зарубіжній, а ще конкретніше – на англomовній науковій літературі ми зупинили свій вибір тому, що вітчизняний науковий дискурс, як і пострадянський у цілому, характеризується поки що досить обмеженою кількістю робіт, присвячених історії соціальної психології. Натомість англomовні джерела свідчать про помітно більший інтерес сучасних соціальних психологів, істориків дисципліни, історіографів психології та інших учених до історичного шляху соціально-психологічної науки та її основних постатей. Утім, і тут слід зробити певні застереження. Праці в галузі історії соціальної психології вельми розпорошені в часі. Це пояснюється порівняно невисокою популярністю в зарубіжній соціальній психології як неекспериментальних досліджень загалом, так зокрема й тих, що присвячені рефлексії з проблем історичного минулого власної дисципліни. Не маючи змоги охопити вже майже столітній історіографічний спадок вивчення еволюції соціальної психології (перша історико-психологічна праця Е. Борінга датується 1929 роком), ми свідомо зосередилися на доробку останніх двадцяти років.

Першу групу джерел, які стали об’єктом нашого аналізу, склали найновіша фундаментальна праця в цій сфері – колективна монографія за редакцією А. Кругланскі та В. Штрюбе “Керівництво з історії соціальної психології” [19] та одноосібні монографії: “Історія соціальної психології: від вісімнадцятого сторіччя до Другої світової війни” Густава Ягоди [20] і “Корені сучасної соціальної психології (1872–1954)”

Роберта Фарра [12]. Другою групою джерел були класичні зарубіжні підручники-“керівництва” із соціальної психології в частині, присвяченій її історії. Сюди ми віднесли “Керівництво із соціальної психології” за редакцією Г. Ліндсея та його колег [17, 18] і “SAGE Керівництво із соціальної психології” за редакцією М. Хогга та Дж. Купера [29]. Нарешті, третьою групою джерел слугували матеріали Першої міжнародної конференції з історії соціальної психології (Париж, 1992), що вийшли друком у двох збірниках [10; 31], матеріали XXII Міжнародного конгресу із психології, який проходив у Лейпцигу 1980 року [5], та окремі історіографічні статті в наукових журналах.

Безумовно, окреслені джерела не є вичерпним переліком історіографії соціальної психології, проте вони доволі повно відображають різні форми її представленості в сучасному науковому дискурсі, що відповідає меті нашого дослідження.

Перші соціально-психологічні теорії, що виникли в Західній Європі, визначаються сучасними істориками соціальної психології як “протосоціальні психології” [23], а період XIX ст. – як “доекспериментальна історія” соціальної психології або “доекспериментальне століття” [30]. Іноді для зручності історики психології у своєму аналізі перших соціально-психологічних концепцій та теорій послуговуються висловами на кшталт “соціальна психологія Лебона” або “соціальна психологія Тарда” [11].

Грунтовне англomовне видання 2012 року “Керівництво з історії соціальної психології” за редакцією А. Кругланскі та В. Штрюбе [19] являє собою збірник історичних нарисів, структурованих тематично за класичними дослідницькими сферами соціальної психології – атитюди, переконування, соціальний вплив, малі й великі групи, міжособові стосунки тощо. Автори кожного розділу пропонують

читачеві огляд історичного шляху становлення і розвитку досліджень основних соціально-психологічних феноменів. При порівнянні цієї найновішої колективної праці з попередніми зарубіжними роботами з історії соціальної психології стає очевидною зміна основного історіографічного методу, що застосовується авторами, – від переважного хронологічного фокусування на персоналіях, біографіях та країнах до послідовного висвітлення динаміки розвитку тієї чи іншої предметної сфери соціальної психології, її основних концептів та предмета дослідження (від персоналістично-географічного принципу побудови матеріалу до предметно-тематичного).

Незважаючи на те, що це видання є найбільш систематизованим викладом історії дисципліни за останній час, доводиться констатувати, що “історія”, винесена в заголовок “Керівництва”, тлумачиться авторами лише як історія становлення дисципліни у ХХ ст. Якщо взяти до уваги запропонований Г. Оллпортом у його “Керівництві із соціальної психології” в розділі про історію становлення соціально-психологічної дисципліни [6–8] усім відомий поділ на “довге минуле соціальної психології” та “коротку історію соціальної психології”, у даному виданні маємо саме коротку історію сучасної соціальної психології у вигляді такого собі гранд-нарративу, до того ж відверто американізованого.

Роль перших теорій в історії соціальної психології розглядається авторами цієї колективної праці, на жаль, вельми поверхово і фрагментарно. Посилань на доробок піонерів соціальної психології у виданні загальним обсягом 532 сторінки не так уже й багато: В. Вундт як розробник теорії психології народів згадується лише в одному розділі із 23-х, а Г. Лебон і

Г. Тард як перші дослідники групової поведінки та “групової психіки” – хіба що в шести. Спробуємо проаналізувати ці згадки більш детально.

У розділі “Творення соціальної психології” редактори видання, одразу перепрошуючи читача за вимушений презентистський підхід, слідом за Г. Ягодою [20] визначають дату виникнення й авторство терміна “соціальна психологія” та одним реченням окреслюють здобутки соціально-психологічної думки XIX ст.: “Хоча протягом наступних чотирьох десятиліть важливий внесок у соціальну психологію було зроблено Гюставом Лебоном та Габріелем Тардом у Франції, Георгом Зіммелем у Німеччині, Джеймсом Болдуїном та Джорджем Мідом у США, проте задокументований початок історії соціальної психології прийнято датувати 1908-м роком, коли вийшли друком два перші підручники із соціальної психології – один за авторством соціолога (Росс, 1908), другий – психолога (МакДаугалл, 1908)” [21, с. 3]. Очевидною при цьому є авторська вибірковість запропонованого переліку мислителів як піонерів соціально-психологічного знання.

К. Джерджен у своєму розділі “Соціальний вимір соціальної психології: історичний аналіз” [13] пропонує історію тієї традиції соціально-психологічної науки, яка має на меті пояснення людської активності в контексті надіндивідуальних психічних явищ. Тобто термін “соціальний” тут означає “надіндивідуальний”. Посилаючись на працю Г. Ягоди “Історія соціальної психології”, автор зазначає, що у тривалому процесі розвитку соціально-психологічної думки доробок Вундта в Німеччині у вигляді його 10-томної “Психології народів” та Лебона і Тарда у Франції є, безумовно, визнаним початком оформлення соціальної психології як наукової дисципліни. “Психологія народів” Вундта іноді навіть перекладається з німецької

як “соціальна” або “культурна” психологія. Лебон залишив нам у спадок багаті описи і класифікації натовпів та їхніх впливів на індивідуальне психічне функціонування людини, а Тард запропонував закони соціальної взаємодії (повторення, протиставлення, адаптація). Для Вундта, Тарда і Лебона, вважає Джерджен, саме соціальний вимір буття людини мав пріоритетне над індивідуально-психологічним значення, адже психічне функціонування індивіда тлумачилося цими мислителями як віддзеркалення, або ж інтегральна складова, його соціального існування. Не вважаючи за доцільне глибше занурюватися в “ранню історію соціальної психології”, автор рекомендує зацікавленим у цій тематиці звертатися до згаданої праці Г. Ягоди.

Далі, в розділі “Історія дослідження атитюдів та переконування”, П. Бріньоль і Р. Петті подають історичний огляд досліджень “зміни атитюдів”. Виділяючи в історії цього питання кілька етапів, першим етапом вони визначають кінець ХІХ ст. (до 1900 року). Саме тоді, на думку авторів, постала проблема зміни атитюдів через переконування, а також зросло прагнення науковців зробити це переконування якомога впливовішим. Лабораторні дослідження Н. Тріплетта та спостереження Г. Лебона, власне, актуалізували питання механізмів впливу групи на поведінку. Доробок цих учених коментується так: “Сама лише присутність інших (наприклад, у натовпі) є дуже серйозним чинником впливу на людську поведінку. Незважаючи на те, що ці ранні підходи фокусувалися передусім на вивченні модифікації фізичних дій інших людей, подальші роботи вже були спрямовані на виявлення чинників зміни ментальних настановлень” [9, с. 285]. Власне, цими словами обмежується опис ролі психології мас у становленні

такого дослідницького напрямку, як вивчення атитюдів і переконування.

Більш детально представлено перші соціально-психологічні теорії XIX ст. в розділі Р.Пріслін і В.Крано “Історія дослідження соціального впливу” [25]. Презентуючи доробок тодішньої інтелектуальної думки щодо соціального впливу, автори розділу передусім звертаються до тогочасних концепцій психології натовпу та поведінки людини в ньому.

Попри те, що положення про ірраціональність натовпу датується ще Античністю (аргументи Платона проти демократії), пишуть Пріслін і Крано, саме французький мислитель Лебон та його співвітчизник Тард разом з їхнім італійським колегою Сігеле формалізували та виклали для широкого загалу погляд на маси як щось позбавлене глузду. Грунтуючись на аналізі “кримінального натовпу” Сігеле, Лебон у своїй широковідомій книзі “Психологія натовпу” визначив останній як зібрання індивідів, які діють відповідно до “законів ментальної єдності”; доводив, що ця єдність виникає завдяки навіюванню, у дусі свого часу пов’язуючи навіювання з гіпнозоподібним станом свідомості, за якого індивід приймає чужі думки без критичного осмислення; зазначав, що на натовп можна впливати шляхом повторення екстремальних ідей, удаваною декларацією його інтересів та апеляцією до престижу. У такий спосіб він запропонував новаторський опис технік соціального впливу, роблять висновок Пріслін і Крано.

Після короткого викладу основних положень концепції Лебона автори висловлюють власне ставлення до неї: “Важко не помітити певний цинізм у його рекомендаціях щодо технік впливу і управління натовпом, який він знецінює через його вразливість до цих технік. Не дивно, що лебонівський аналіз натовпу був узятий на озброєння політичними колами,

антагоністичними до демократичних соціальних рухів у тогочасній Франції та до ідеї демократії загалом” [25, с. 322].

Досить коротким і поверховим є й виклад основних думок Тарда з приводу натовпу. Стверджується, що, проводячи основну ідею стосовно навіюваності та ірраціональності натовпу, Тард обмежив ці характеристики як притаманні лише групам, які перебувають у фізичній взаємодії. Допоки члени групи розпорочені у просторі, їхня “психічна згуртованість” не є шкідливою. На додаток до фізичного відокремлення Тард рекомендував членство в декількох групах, аби знову-таки компенсувати владність натовпу і його здатність до навіювання. Він також розмірковував над принципами соціального впливу. У своїй найбільш відомій книзі “Закони наслідування” [3] Тард доводив, що вплив (імітація) рухається зверху донизу (закон низходження), швидко поширюється (закон геометричної прогресії) та відбувається переважно в межах однієї групи (закон “від внутрішнього до зовнішнього”). Його опис принципів впливу, зазначають Пріслін і Крано, був досить детальним, утім Тард набагато менше писав про самий процес впливу. У своєму “уривчастому”, на їхню думку, трактаті він пов’язував цей процес із гіпнотичним сомнамбулізмом.

Виникнення концепцій Тарда і Лебона автори розділу пов’язують із популярними здобутками психіатричної практики ХІХ ст., зокрема з феноменами навіюваності та гіпнозу: “Як і Лебон, Тард та багато інших тогочасних мислителів спиралися на психіатрію для пояснення соціально-психологічних процесів. Вони перебували під сильним впливом школи Сальпетрієр та її провідного психіатра й очільника Шарко, чії ідеї про дисоціацію свідомості допомогли в поясненні групової поведінки (поведінки натовпу)” [25, с. 322].

Завершуючи розгляд ранньої історії досліджень соціального впливу, Пріслін і Крано наче й визнають важливість ролі перших соціально-психологічних учень у загальному становленні соціально-психологічного знання, проте майже не приховують зверхнього і навіть дещо зневажливого ставлення до них: “Думка кінця XIX ст. щодо навіювання була спекулятивною, дескриптивною та квазібіологічною. Вона покладалася в основному на медичні та психіатричні аналогії. Утім, вона була важливою для історії соціальної психології, оскільки вплинула на ранні теоретичні побудови щодо природи соціальних груп та забезпечила імпульс для перших емпіричних досліджень соціального впливу. Лебон і Тард не були емпіриками, їхні докази зводилися до анекдотичних та історичних прикладів” [25, с. 322].

У розділі “Історія вивчення взаємин у соціальній психології” Г. Рейс описує ранній період дослідження стосунків між людьми з позиції соціальної психології. Він побіжно звертається до постатей Г. Лебона і Г. Тарда як до “соціологів, які популяризували концепцію психології натовпу та групової психіки, спираючись на механізми навіювання та імітації” [27, с. 365]. Далі Рейс аналізує розвиток соціально-психологічного знання стосовно поведінки і взаємин людей у групах, віддаючи при цьому, слідом за Г. Ягодою, пальму першості в цій тематиці європейським ученим – Лебону, Тарду, Еспінасу, Дюркгайму. Вони описували групи, зауважує автор, переважно з огляду на їхні “емерджентні властивості”, беручи за основу такі теоретичні побудови, як концепція “групової психіки”.

Своєю чергою Дж. Левіне та Р. Морланд у розділі “Історія вивчення малої групи” описують наукову полеміку щодо “реальності” груп і також звертаються до ранніх дослідників групової поведінки – Дюркгайма, Лебона і МакДаугалла, які стверджували,

що група має певні особливі властивості, котрі виникають із взаємодій між людьми у групі і які не можна передбачити виходячи лише з індивідуальних характеристик членів групи. Зауважуючи, що полеміка з приводу наявності у групи “емерджентних властивостей”, власне, ніколи не була і досі не є завершеною, автори роблять висновок, що “зрештою, науковці дійшли компромісу, визнавши абстрактну сутність групи, з одного боку, але також її беззаперечний вплив на своїх членів, з іншого” [22, с. 384].

Однією з альтернативних дат початку досліджень малої групи автори розділу пропонують 1895 рік, що ознаменувався публікацією двох впливових робіт – “Правил соціологічного методу” Е. Дюркгайма та “Психології натовпу” Г. Лебона. Легітимізація Дюркгаймом груп та наявних усередині них “емерджентних феноменів” як повноправних об’єктів дослідження стимулювала і великою мірою визначила, на думку Левіне і Морланда, характер подальших досліджень у цьому напрямку. Менш формальна порівняно з роботою Дюркгайма і більш доступна широкому читачеві книга Лебона пропонувала пояснення поведінки натовпу через феномен “колективної душі”, яка справляє (на підсвідомому рівні) вплив на поведінку людей та має низку негативних властивостей, як-от: імпульсивність, збудливість, неспроможність до критичного мислення, висока емоційність.

Деякі автори відстежують роль ідей Лебона у подальшому розвитку досліджень феномена групи. Зокрема, зазначається їхній вплив на створення З. Фройдом його концепції групової психології [4] та їх часткове віддзеркалення в теорії самокатегоризації. Історія досліджень деіндивідуалізації [24; 26] розпочинається від Лебових описів злочинної

поведінки натовпу, стверджують Левіне і Морланд. При цьому ідеї Лебона стосовно подальших досліджень групи слугували, так би мовити, лакмусовим папірцем: “Багато хто із соціальних психологів вважав, що “колективний розум” (МакДаугалл, 1920) є надто абстрактною субстанцією, аби бути предметом наукових досліджень. Інші, наприклад Ф. Оллпорт (1924), використовували цю теорію, аби довести, що саме індивідууми, а не групи, є об’єктом дослідження в науці. Утім, інші соціальні психологи, зокрема Вегнер (1987), спробували віднайти способи вивчення групового розуму на індивідуальному рівні (ці пошуки спричинили створення Вегнером концепції трансактивної пам’яті)” [22, с. 387].

Наступним об’єктом нашого аналізу стала неодноразово згадувана вище “Історія соціальної психології” шотландського професора соціальної психології Густава Ягоди [20]. Ця найґрунтовніша праця пропонує читачеві детальний опис видатних постатей засновників соціально-психологічних теорій, концепцій та шкіл разом із біографічними деталями їхнього життя і творчості. Книга побудована передусім на поєднанні біографічно-персоналістичного підходу із хронологічно-географічним принципом викладу матеріалу. Автор не лише презентує основні досягнення визначних мислителів різних періодів і країн, а й майстерно змальовує суспільно-політичне та соціокультурне тло, на якому відбуваються описувані події, розкриваючи таким чином як внутрішньонаукові рушії розвитку соціально-психологічної думки, так і її зовнішні – соціокультурні – чинники та передумови. Кілька розділів Ягода присвячує першим соціально-психологічним теоріям Лебона, Тарда і Вундта, описуючи загальну панораму становлення психології як науки в Німеччині та умови виникнення психології мас у Франції. При цьому він простежує розвиток цих

теорій, звертаючись як до їхніх попередників, так і до паралельно існуючих, але не відомих широкій науковій спільноті концепцій і прізвищ. Загалом виклад історії становлення соціально-психологічної науки в роботі Ягоди вирізняється максимальною нейтральністю та безоцінковістю.

Характеризуючи доробок Лебона, Ягода наголошує, що найбільш резонансними в часи становлення психології мас у Франції виявилися праці саме цього дослідника. Попри те, що в його теорії можна віднайти не одне слабе місце, це не знижує важливості його внеску в історію соціальної психології. Зокрема, Г. Оллпорт кваліфікує головний твір Лебона як “можливо, найбільш впливову з усіх написаних книжок із соціальної психології” [8, с. 35].

Інтелектуальний доробок Тарда щодо психології натовпу та ключової ролі наслідування в міжособових взаєминах та соціальній системі загалом був дещо менш сенсаційним, зауважує Ягода, однак аж ніяк не менш важливим. Його аналіз формування громадської думки на той час являв собою справжній інтелектуальний прорив. Цікавим, зазначає історик, є те, що цей аспект Тардової теорії був майже не помічений у Франції. Помітний відгук ідеї Тарда дістали в Німеччині, де відомий соціолог Роберт Парк захистив у Гейдельберзькому університеті дисертацію “Натовп і публіка”. Проте назагал внесок видатного французького вченого багато в чому є несправедливо забутим. Адже Тард був першим, хто назвав свою книгу саме так – “Етюди із соціальної психології” (1898), і саме він справив величезний вплив на подальший розвиток соціальної психології в Америці. Правда, наслідування в тому сенсі, як його розумів Тард, не стало пояснювальним принципом у соціальній психології ХХ ст., але цей феномен сьогодні посів місце на авансцені еволюційної психології [20, с. 113].

Набагато й надовго популярнішою, на думку Ягоди, виявилася теорія Е. Дюркгайма, який пояснював з інших позицій ті самі феномени, що й Тард. Під її впливом деякий час перебувала британська соціальна антропологія, а пізніше – Ж. Піаже (щодо виникнення моральних концептів у дітей). Безумовним є вплив робіт Дюркгайма також на С. Московічі, які надихнули останнього на створення теорії соціальних уявлень, що стала “квітучим дослідницьким полем у сучасній – переважно європейській – соціальній психології” [20, с. 117].

Незмірно суворіше і, з нашого погляду, навряд чи справедливо підходить Ягода до теорії психології народів В. Вундта. Йї він узагалі відмовляє у статусі одного з витоків соціальної психології – на тій підставі, що “ідеї Вундта не мають нічого спільного з тим, що стало соціальною психологією. До того ж вони навіть не згадуються ранніми (тобто експериментальними. – *Авт.*) соціальними психологами”. Тут шотландський професор, на жаль, цілковито перебуває в полоні презентистської стратегії історико-психологічного дослідження: теорія минулого оцінюється суто в аспекті її відповідності сучасному станові дисципліни, який жодній критиці не піддається. І хоча далі автор визнає інноваційний для свого часу характер Вундтової ідеї соціальних інтеракцій (як таких, що формують вірування, норми, звичаї, традиції тощо), навіть це не пом’якшує його суворого присуду, бо, мовляв, Вундт “ніколи не зрушив від цього дуже загального твердження до розгляду природи таких інтеракцій” [20, с. 128].

Отже, відносити Вундта до батьків-засновників не лише експериментальної (на що він, безумовно, заслуговує), а й соціальної психології нібито неправомірно. Чому ж таке віднесення має місце? Мабуть, тому, припускає Ягода, що термін “психологія

народів” часто перекладали з німецької як “соціальна психологія”. Проте ми б не поспішали із цим беззастережно погоджуватися, адже можливе й інше пояснення. Хіба не можна припустити, що ті, хто робив переклади, все ж розуміли значення психології народів саме як соціально-психологічної теорії?

На нашу думку, більш збалансовані погляди на перші соціально-психологічні теорії містить монографія професора соціальної психології Лондонської школи економіки та політичних наук Роберта Фарра “Корені сучасної соціальної психології (1872–1954)”, що вийшла друком у 1996 р. [12]. Вона є зібранням аналітико-історичних есе автора, присвячених окремим аспектам становлення і розвитку соціально-психологічного знання в останній третині XIX – першій половині XX ст. Ця робота пропонує досить нестандартний усебічний підхід до тлумачення біографічно-подієвих деталей, збігів історичних обставин та їхніх нюансів, а також багатовимірний аналіз теоретико-методологічної сутності та історичної генези соціально-психологічних шкіл, течій, напрямів, які виникали й розвивалися в означений період.

Початок розвитку соціальної психології Фарр тлумачить як окреслення її відмінностей від інших дисциплін. Таке окреслення він убачає в антитезах, на основі яких побудовано перші соціально-психологічні теорії. Так, антитеза “культура – свідомість” лежить в основі поділу Вундтом психології на фізіологічну психологію (предмет – психіка індивіда, свідомість) і психологію народів (предмет – культура, мова, релігія, традиції, міфи та інші споріднені феномени). Антитеза “колективне – індивідуальне” стала основою Дюркгаймової теорії колективних та індивідуальних уявлень. У теорії Лебона простежуємо антитезу раціонального (в індивідуальній психіці індивіда) та ірраціонального (у колективній психіці натовпу).

Важливими історичними функціями цих теорій стали, на думку Фарра, вирішення таких антитез і віднайдення механізмів взаємопов'язаності колективного та індивідуального у подальших теоретичних побудовах інших учених. Для цих учених твори піонерів соціальної психології стали поштовхом до розвитку або перегляду власного теоретизування щодо соціальної природи психіки (маються на увазі, зокрема, концепція Дж. Міда про взаємозв'язок духу, самості та суспільства, теорія структури особистості З. Фрейда, теорія соціальних уявлень С. Московічі).

У своєму аналізі Фарр робить короткий огляд праць останніх десятиріч, присвячених творчості Лебона та психології натовпу. Описуючи сучасний статус психології мас, він пише: “Психологія натовпу є такою формою соціальної психології, від якої академічні соціальні психологи намагаються дистанціюватися, вважаючи її ненауковою і загальнопопулярною. Однак Московічі застерігає нас від такої відстороненої позиції. Його праці закликають нас переглянути й заново оцінити спадок психології натовпу Лебона в сучасній соціальній психології” [12, с. 44]. У цьому ж контексті Фарр згадує і голландського соціального психолога ван Гіннекена, який у своїй роботі “Натовпи, психологія і політика” також демонструє, що перегляд деяких коренів сучасної соціальної психології може бути надзвичайно корисним. Ця праця показує, яким чином теорія Лебона стала результатом впливів ідей його попередників та сучасників (чого, до речі, сам Лебон ніколи не визнавав). Основним здобутком Лебона є, на думку ван Гіннекена, акцент, який той поставив на психопатології натовпу [14].

На відміну від більшості істориків соціальної психології Фарр не лише віддає належне першим соціально-психологічним теоріям, а й розширює межі

розуміння їхньої ролі. Він послідовно й методично простежує їхні паралелі та віддзеркалення в роботах інших учених: зокрема вплив поглядів Лебона і Тарда на Парка і Фройда, паралелі у поглядах Фройда, Дюркгайма і Вундта, вплив Вундта на Дж. Міда, дальший розвиток ідей Дюркгайма в роботах Московічі, взаємозв'язок психології мас і психології народів із теоріями МакДаугалла, Фройда, де Соссюра. Не замовчуються й ті втрати, яких зазнала соціальна психологія в процесі її американізації, до котрої активно спричинився Флойд Оллпорт. Так, єдиними американськими вченими, які зрозуміли й оцінили важливість психології народів Вундта, історик вважає Дж. Міда у філософії, Ч. Джадда в освіті та В. Томаса в соціології. (Тут доречно буде нагадати, що Мід навчався у Вундта у Лейпцизі (1888–1889), пізніше рецензував томи “Психології народів” у міру того як вони виходили із друкарні (1904, 1906); Томас також навчався у Вундта в 1907–1908 рр; Джадд використав Вундтову концепцію психології народів, аби підкреслити важливу роль культури в процесі навчання – багато в чому подібно до того, як це зробив у Росії Л. С. Виготський, який також перебував під впливом поглядів Вундта щодо культури).

Проте дослідження Р. Фарра, як і Г. Ягоди, є радше винятками на загальному тлі поверхово-формального ставлення до теоретичних витоків соціальної психології, ніж провісниками стійкої тенденції в історіографії дисципліни. Подеколи це ставлення не те що не поліпшується, а й погіршується, межуючи із цілковитим забуттям історичних традицій перших соціально-психологічних теорій.

Приміром, четверте видання всесвітньовідомого “Handbook of Social Psychology” за редакцією Д. Гілберта, С. Фіске та Г. Ліндсея, яке вийшло у двох томах 1998 року [17], суттєво відрізняється від

попередніх трьох (1954, 1968 та 1985 років) серед іншого й тим, що з нього повністю вилучено розділ Г. Оллпорта про історію соціальної психології, який протягом півстоліття був де-факто офіційним історіографічним стандартом в англomовній науковій спільноті [23]. Натомість дане видання пропонує два нариси, об'єднані в першій частині книги під заголовком “Історичні перспективи”, – а саме передрукований посмертно із незначними змінами із третього видання 1985 р. розділ Е. Джоунса “Основні здобутки соціальної психології протягом останніх п’яти десятиліть” та новий історичний розділ Ш. Тейлор (університет Каліфорнії) “Суспільне буття в соціальній психології”. Е. Джоунс присвятив свій нарис виключно динаміці розвитку американської соціальної психології у ХХ ст. лише з поодинокими посиланнями на європейські досягнення. Авторка ж другого, “квазіісторичного” за висловом Ф. Самельсона [30], розділу цього підручника розпочинає історію соціальної психології від “грекомовного філософа” Аристотеля, після чого, швидко полишивши цю “історичну точку відліку”, переходить одразу до того, кого вона обрала за “батька соціальної психології” – Курта Левіна. Тобто екскурс в історію, запропонований четвертим видання підручника із соціальної психології, загалом позбавлений інформації про витоки дисципліни у ХІХ ст., і зокрема про перші західноєвропейські теорії.

П’яте, найновіше, видання цього ж “Handbook of Social Psychology”, також у двох томах, датується березнем 2010 року і відрізняється від попередніх як структурою, так і новою спробою звернення до історії соціальної психології. Але цю спробу теж важко назвати надто вдалою. Вступний розділ під назвою “Історія соціальної психології: інсайти, виклики та внески в теорію і практику”, написаний Лі Россом,

М. Леппером та Е. Вордом [28], не містить жодної згадки про першопочатки становлення і розвитку соціально-психологічного знання у ХІХ ст. і, зокрема, про теорію психології мас і теорію психології народів. Так само немає посилань на Лебона, Гарда, Вундта й інших представників зазначених течій. Лише далі, в розділі “Культурна психологія”, згадується Вундт і його 10-томна “Психологія народів” як початок досліджень психології різних культур. А в розділі “Групова поведінка” Р. Гакман і Н. Катц [16], аналізуючи різні підходи до вивчення групи і зупиняючись, зокрема, на психодинамічному підході, зазначають, що його походження правильно буде простежити “не від віденського психіатра Фройда, а від француза Гюстава Лебона”. Далі ці автори коротко викладають основні положення Лебонової книги “Психологія натовпу” і, ототожнивши групу з натовпом, наголошують, що ці положення справили значний вплив на ідеї Фройда щодо груп, який схвально цитував їх у своїй роботі “Групова психологія та аналіз Я”. Зокрема, позиція Фройда переформується з думкою Лебона про те, що несвідомі мотиви можуть управляти груповою поведінкою.

Ще одним з найавторитетніших сучасних підручників із соціальної психології в зарубіжних академічних колах є “SAGE Керівництво із соціальної психології” за редакцією М. Хогга і Дж. Купера [29]. Перший розділ його першої частини присвячено історичному шляхові становлення соціально-психологічної науки. Цей нарис має назву “Століття соціальної психології: персоналії, ідеї, розвідки”. У ньому, розпочинаючи історію зародження соціально-психологічного знання з робіт Платона та Аристотеля, Дж. Гйотелс звертається до історії становлення психології як наукової дисципліни і визначає її засновниками В. Вундта в Європі та В. Джемса в

Америці [15]. Звідси він одразу переходить до 1895 року як “дати народження” соціальної психології, пояснюючи свій вибір часом проведення експерименту Н. Тріплетта та публікацією роботи Лебона “Психологія натовпу”. Обидві ці надзвичайно важливі роботи, зазначає автор нарису, розглядали вплив інших людей на індивіда. Гйотелс стисло описує сутність теорії Лебона та підкреслює надзвичайну популярність його ідей, якій не завадили навіть його суто умоглядні висновки і відсутність будь-яких емпіричних доказів. Зокрема він описує вплив поглядів Лебона на ту ж роботу З. Фрейда “Групова психологія та аналіз Я” і на наукові розвідки Ч. Кулі щодо механізму імітації та його впливу на поведінку особи. Насамкінець Гйотелс відтворює еволюційні підходи до пояснення соціальної сутності людини і знову звертається до “Психології натовпу” та її автора з його ідеєю про те, що хоча людина і розвинулась у найвищу істоту, однак вона й досі здатна до проявів свого тваринного походження.

Нарешті, звернімося до видання “Успіхи історіографії психології” за редакцією Г. Екгардта і Л. Шпрунга [5], що є збірником доповідей XXII Міжнародного конгресу із психології, який проходив у Лейпцизі (1980). Першу частину видання присвячено доробку В. Вундта, що пов’язано зі 100-річчям від дня заснування першого інституту експериментальної психології, яке психологічна спільнота відзначала 1979 року. У вміщених тут текстах доповідей розглядаються та оцінюються теоретичні й методологічні позиції Вундта як основоположника експериментальної психології та найяскравішого представника психології народів. Зокрема, Г. Екгардт та У. Лаукен дотримуються думки, що психологія народів Вундта справила вплив на цілу низку видатних учених: соціолога Ч. Джадда, філософа Дж. Міда, антрополога Ф. Боаса, історика К. Лампрехта, психолога

Л. С. Виготського, невролога В. М. Бехтерева, соціального антрополога Б. Маліновскі, етнолог Е. Сапіра, соціолога В. Томаса і лінгвіста Б. Ворфа. Це визнання, гадаємо, є вельми цінним, оскільки значно розширює траєкторію історіогенезу теорії психології народів, дає змогу побачити її розвиток як у дисциплінарному, так і в міждисциплінарному контексті. Однак детального відтворення цієї траєкторії, її розгалужень та персонологічних утілень у подальшому, на жаль, не відбулося. Наскільки можемо судити з доступних нам історіографічних та історико-психологічних праць, таких спроб не було. Не спостерігаються вони зокрема і в матеріалах Першої міжнародної конференції з історії соціальної психології, що відбулася в Парижі 1992 року, опублікованих у двох збірниках за редакцією М. Драпо, Е. Апфельбаум, Г. Мінтона та Я. Лубека [10, 31].

Висновки. Проведений аналіз залишає суперечливе враження. У сучасному зарубіжному науковому дискурсі доробок авторів перших соціально-психологічних теорій ніби й знаходить визнання, змістові параметри якого поступово розширюються. Проте це визнання, по-перше, має здебільшого суто ритуальний, фрагментарний і поверховий характер. Звертаючись до соціально-психологічної класики рубежу ХІХ – ХХ століть, сучасні автори зазвичай послуговуються нейтрально-описовим, біографічно-нарративним стилем викладу і майже не вдаються до серйозного аналітично-критичного осмислення джерел, на які посилаються. По-друге, впадає в око та прикра, на наш погляд, обставина, що поряд із появою ґрунтовних монографічних праць, де чимало місця відводиться зокрема психології народів та психології мас (Р. Фарр, Г. Ягода), спостерігається тенденція вихолощення історичного компонента в літературі пізнавально-дидактичного плану – так званих

“керівництвах”, за якими навчаються майбутні соціальні психологи. Тим самим свідомо чи мимоволі перші соціально-психологічні теорії дедалі більше виводяться з актуального наукового обігу, стаючи надбанням лише історіографії дисципліни, якою цікавиться, зрозуміло, порівняно вузьке коло фахівців. А по-третє, в історичних розвідках, котрі відображають доробок В. Вундта, Г. Лебона та інших класиків соціальної психології, досі домінує стратегія презентизму, що призводить до вельми парадоксальної ситуації. Перші соціально-психологічні теорії розглядаються як витoki психології малих груп, соціального впливу, міжособових взаємин, ба навіть еволюційної психології, проте вкрай рідко аналізуються у власному предметно-змістовому вимірі – як учення про психологію мас і великих груп. Тож і не дивно, що маси й великі групи посідають у сучасному соціально-психологічному дискурсі маргінальне місце. Відтак постає завдання, звичайно, не апології соціально-психологічних учень минулого, але аналізу їх в аспекті не лише реалізованих, а й перспективних, імовірних ліній розвитку, якщо навіть ці лінії були окреслені самими авторами доволі приблизно або й за допомогою аргументації, котра сьогодні видається квазінауковою.

Література

1. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1993. – 567 с.
2. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та

- політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
3. Тард Ж. Г. Законы подражания : [пер. с фр.] / Тард Жан Габриель. – М. : Академический Проект, 2011. – 304 с.
  4. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”. Труды разных лет : в 2-х кн. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
  5. Advances in historiography of psychology / Georg Eckardt, Lahar Sprung (eds). – Berlin : Deutscher Verlag Wissenschaften, 1983. – 269 p.
  6. Allport F. H. Social Psychology / F. H. Allport. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1924. – 433 p.
  7. Allport G. The historical background of modern social psychology / G. Allport // The handbook of social psychology / Ed. G. Lindzey, E. Aronson. – 2nd ed. – Addison-Wesley, 1968. – Vol. 1. – P. 3–56.
  8. Allport G. The historical background of modern social psychology / G. Allport // Handbook of Social Psychology / G. Lindzey (Ed.). – Cambridge : Addison-Wesley, 1954. – Vol. 1. – P. 3–56.
  9. Brinol P. A history of attitudes and persuasion research / Brinol P., Petty R. E. // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 283–320.
  10. Canadian Psychology / Psychologie canadienne. – 1992. – Vol. 33. – Is. 3. – P. 521–661.
  11. Farr R. Attitudes, Social Representation and Social Atittudes / Robert Farr // Papers on Social Representations. – 1994. – Vol. 3 (1). – P. 33–37.
  12. Farr R. M. Roots of Modern Social Psychology (1872–1954) / Robert M. Farr. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1996. – 206 p.

13. Gergen K. The social dimension of social psychology: a historical analysis / K. Gergen // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 137–157.
14. Ginneken J. Crowds, psychology and politics (1871–1899) / J. Ginneken. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 269 p.
15. Goethals G. R. A Century of Social Psychology: Individuals, Ideas, and Investigations / G. R. Goethals // Sage Handbook of Social Psychology. – London ; Thousand Oaks, California : Sage, 2003. – 525 p. – P. 3–24.
16. Hackman R. Group behavior and performance / R. Hackman, N. Katz // Handbook of Social Psychology. Vol. I / S. Fiske, D. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). – 5 edn. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – P. 1208–1252.
17. Handbook of Social Psychology / D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.) : in 2 vol. – 4th edn. – Boston : McGraw Hill ; New York : Oxford University Press, 1998. – 1085 p.
18. Handbook of Social Psychology / Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey (Eds). – 5th Edition : in 2 vol. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – 2000 p.
19. Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – 532 p.
20. Jahoda G. History of Social Psychology: From the Eighteenth-Century Enlightenment to the Second World War / G. Jahoda. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 242 p.
21. Kruglanski A. W. The making of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe // Handbook of the History

- of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 3–17.
22. Levine J. A history of small group research / J. Levine, R. Morland // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 383–405.
  23. Lubek I. A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? / I. Lubek, E. Apfelbaum // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – 2000. – Vol. 36, № 4. – P. 405–428.
  24. Postmes T. Deindividuation and anti-normative behavior : a meta analysis / T. Postmes, R. Spears // Psychological Bulletin. – 1998. – № 123. – P. 238–259.
  25. Prislun R. A history of social influence research / R. Prislun, W. D. Crano // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 321–339.
  26. Reicher S. More on deindividuation, power relations between groups and the expression of social identity: Three studies on the effects of visibility to the in-group / S. Reicher, R. M. Levine, E. Gordijn // British Journal of Social Psychology. – 1998. – № 37. – P. 15–40.
  27. Reis H. T. A history of relationship research in social psychology / H. T. Reis // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 363–382.
  28. Ross L. History of social psychology: insights, challenges, and contributions to theory and application / L. Ross, M. Lepper, A. Ward // Handbook of Social Psychology. Vol. I / S. Fiske, D. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). – 5 edn. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – P. 3–51.

29. SAGE Handbook of Social Psychology / Michael Hogg, Joel M. Cooper (Eds.). – London ; Thousand Oaks, California : Sage, 2003. – 525 p.
30. Samelson F. Whig and Anti-Whig Histories – and other Curiosities of Social Psychology / F. Samelson // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – Vol. 36, № 4. – New York : John Wiley & Sons, 2000. – P. 499–506.
31. Sociétés Contemporaines. – 1993. – Vol. 13. – Is. 13. – 214 p.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования, целью которого было выяснить характер репрезентации в современном научном дискурсе интеллектуальных достижений пионеров социальной психологии – В. Вундта, Г. Лебона, Г. Тарда. Проанализированы англоязычные литературные источники монографического и дидактического плана, а также публикации в тематических сборниках и научной периодике. Установлено, что в целом наследие авторов первых социально-психологических теорий получает признание в историографии социальной психологии, однако это признание имеет преимущественно сугубо ритуальный, фрагментарный и поверхностный характер. Прослежено тенденцию выхолащивания исторического компонента в учебниках-«руководствах» для студентов, в результате чего первые социально-психологические теории все больше выводятся из актуального научного обращения. Показано, что труды пионеров социальной психологии крайне редко анализируются в собственном предметно-содержательном измерении, и это является одной из главных причин маргинализованности проблематики масс и больших групп в научном дискурсе, которого придерживаются современные американские и западноевропейские социальные психологи.

Ключевые слова: историография социальной психологии, первые социально-психологические теории, В.Вундт, Г. Лебон, Г. Тард.

Summary. The article presents the results of a study which purpose was to ascertain the nature of representation of intellectual achievements of the pioneers of social psychology – W. Wundt, G. LeBon, G. Tarde – in contemporary scientific discourse. Within the scope of the study we analyzed English-language monographs and handbooks as well as articles in the thematic scientific journals and periodicals. It was found that in general the heritage of the authors of the first social psychological theories gained recognition in the historiography of social psychology, although this recognition is mostly mere ritual, fragmentary and superficial. We also traced the trend of diluting the historical component in the handbooks for students. As a result the first social psychological theories are increasingly forced out of the scientific use. It is shown that the works of pioneers of social psychology are rarely analyzed in their own domain; this becomes one of the main reasons for marginalizing the topic of masses and large groups in the scientific discourse which modern American and Western European social psychologists adhere to.

Key words: historiography of social psychology, first social psychological theories, W.Wundt, G. LeBon, G.Tarde.